

РЕЦЕНЗІЯ

офіційного рецензента на дисертацію Короткого Олексія Вікторовича на тему «Місця ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. (1802 – 1855 рр.)», яку подано на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі історії.

Як у всьому світі, так і в Україні, сучасний науковий дискурс визначає міждисциплінарність головним підходом до пізнання минулого та сучасного. У цьому сенсі дисертаційне дослідження Короткого О.В., предметом якої стали форми реакції політичного режиму Російської імперії першої половини XIX ст., а також тогочасного соціуму на девіантність і злочинність, що виявлялося в практиках ув'язнення в спеціалізованих закладах і колективах, є цілком характерним і показовим.

Слід відзначити, що витоки сучасної пенітенціарної політики більшості сучасних країн демократичного світу пройшли певні, часом дуже подібні, етапи розвитку політики соціального контролю злочинності. У дорадянський період історії українських земель, під час їх перебування в складі великої континентальної імперії, до маргінальної частини її соціуму застосовувались репресивні заходи, які мало чим відрізнялися від решти європейських держав Нового Часу. Розуміння механізмів розвитку пенітенціарної системи в Україні не можливе без дослідження регіонального аспекту. Казус Південної України є вартим особливої дослідницької уваги, оскільки імперська колонізація цього регіону, починаючи із останньої чверті XVIII ст., велася, в тому числі, й за допомогою примусової праці ув'язнених і засланих. Виокремлення дисертантом субрегіону Херсонської губернії, є цілковито виправданим, оскільки саме ця губернія виділялася на фоні сусідніх південноукраїнських адміністративно-територіальних одиниць – Катеринославської та Херсонської губерній – найвищим рівнем урбанізації (особливо слід

виділити портові Одесу, Миколаїв та Херсон), строкатим етно-соціальним складом населення, його високою мобільністю. Все це було надзвичайно поживним середовищем для девіацій, а відтак і злочинності. Звісно ж, що невід'ємною складовою процесу процесів була діяльність місць ув'язнення, які становлять об'єкт дослідження п. Короткого.

Ступінь обґрунтованості наукових, положень і висновків дисертації.

Наукові положення та висновки, виказані Коротким О.В. в його дисертації, базуються на твердому ґрунті комплексного та структурно-функціонального підходів дослідження мережі закладів ув'язнення на теренах Херсонської губернії першої половини ХІХ ст., і як до частини функціонуючого механізму державного примусу, і як своєрідного соціо-культурного феномену, викликаного до життя взаємодією різних соціальних структур і прошарків суспільства. Здійснене дисертаційне дослідження виявило головні тенденції та підходи вивчення практик покарання та соціальної корекції на теренах півдня України, часів його перебування в складі Російської імперії. Також було встановлено, що попри велику кількість фактологічного матеріалу та дослідження окремих аспектів функціонування системи місць ув'язнення, комплексні дослідження за темою відсутні.

Реалізація поставлених у дослідженні мети і завдань стали можливим завдяки застосування дисертантом принципів об'єктивності та історизму. Реалізація їх стала можливою завдяки застосуванню широкої палітри методів наукового пізнання – аналізу та синтезу, інтерпретації та аналогії, описового, системного та інституційного підходів, історії повсякдення. Окрему частину методології склали кількісні методи: контент-аналізу та описової статистики. Кожен з них було задіяно релевантно, що підвищує рівень довіри до достовірності отриманих автором результатів.

Як підсумок написання дисертації Короткий О.В. отримав цілком об'єктивні науково обґрунтовані результати дослідження місць ув'язнення

Херсонської губернії першої половини XIX ст. Серед них найбільш вагомими є наступні. Автором було досліджено історіографію предмету дослідження, зокрема класифіковано наявний історіографічний масив, у результаті чого визначено подальші перспективні напрямки вивчення; в якості засадничих для всього дисертаційного дослідження, ним були виділені ключові фактори впливу на хід і динаміку розбудову мережі місць ув'язнення в Російській імперії, в тому числі на теренах Херсонської губернії. Крім цього дисертант ретельно проаналізував історію трансформації нормативної регламентації практик ув'язнення в Російській імперії – ним було вказано на організаційно-правові засади функціонування арештантських рот в імперії, досліджено процес побудови острогів та тюремних замків, у тому числі виявлено архітектурні особливості побудованих в'язниць. Додатково до цього, Короткий О.В. реконструював хід утворення арештантських рот в містах губернії, їх роль для колонізації краю, міст та розвитку їх господарства. Прикметним є те, що в контексті дослідження соціальної історії регіону, здобувач дослідив контингент ув'язнених Херсонської губернії, зробив їх демографічну характеристику ув'язнених в першій половині XIX ст., зробив цінні нотатки щодо режиму відбуття покарання в тюрмах та острогах губернії, описав повсякденне життя в'язнів.

На нашу думку, перспективними напрямками подальших досліджень теми можуть стати: 1) розширення хронологічних меж дослідження; 2) подальше фокусування на дослідницькій парадигмі мікро-історії шляхом вивчення кейсів того ж таки м. Одеси, окремих його пенітенціарних закладів; 3) більш широке використання методів біографістики та просопографії, причому їх застосування не тільки до в'язнів, але й до казенних службовців, включно із висвітленням різноманітних колізій в результаті їх взаємодії – хабарі та підкупи, інші випадки нерегламентованих стосунків.

Згідно до поставлених мети і завдань, дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Текст дисертації оформлено відповідно до вимог, її головні положення викладено аргументовано та логічно.

У *Вступі* (с. 15-21) автором було обґрунтовано актуальність теми дослідження, її зв'язок із науковими програмами, планами і темами, визначено мету й завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, сформульовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено відомості щодо їх апробації, публікацій, структури й обсягу дисертації.

У *Першому розділі* (с. 22-52) дисертантом було охарактеризовано стан наукової розробки, джерельну базу та методологію дослідження. Здійснений Коротким О.В. аналіз стану наукової розробки проблеми задекларував існування кількох головних напрямків її вивчення: 1) прогресизм, 2) ревізіонізм/функціоналізм; 3) соціокультурний підхід (останній кооптується із інтелектуальною історією). Дисертантом було переконливо вказано на той факт, що в процесі свого розвитку західна історіографія еволюціонувала до концепту соціальної історії, в той час вітчизняна, переважно вивчає пенітенціарне законодавство, реформи, поза вивчення власне соціальних процесів. Автором було показано, що лише здобуття Україною незалежності та лібералізація досліджень в галузі гуманітаристики заклали основу для поступової зміни ситуації: починають досліджуватися склад ув'язнених, поведінські мотивації їх протиправних вчинків та девіацій. Було переконливо доведено, що в сучасній українській історіографії подібні аспекти історії ув'язнень лише починають досліджуватись, а тому потребують переосмислення за допомогою методологічного інструментарію соціальної історії, історії повсякдення, історико- демографічних досліджень.

Джерельна база дослідження, сформована за рахунок документальних і наративних першоджерел, є представницькою. Переважну її більшість склали матеріали багатьох фондів рукописних зібрань музеїв, бібліотек і архівів України та РФ. Ретельно було опрацьовано й археографічні публікації за темою. Дисертантом було охарактеризовано понятійний апарат та методологію наукової роботи. Він добре змалював механізми використання ним широкого спектру методів і методик історичного дослідження – від загальнонаукових до вузькоспеціальних.

Другий розділ (с. 53-101) дисертації Короткого О.В. присвячено питанню нормативно-правової регламентації покарань та видів позбавлення волі в Російській імперії. Його структуру було побудовано таким чином, що в центрі дослідницької уваги опинилися: фактори впливу на регулювання роботи місць ув'язнення; головні тенденції їх регулювання державою; правові засади реформування практик ув'язнення; організаційно-правові засади функціонування місць позбавлення волі та арештантських рот в першій половині XIX ст.

У результаті проведеного дослідження дисертантом було з'ясовано, що стрімке зростання злочинності та, відповідно, чисельності в'язнів була найбільше притаманною тим повітам Херсонської губернії, які мали на своїй території великі міста, наприклад – Одеському. Встановлено, що намагання представників імперського уряду часів правління Олександра I та його самого, реформувати місця ув'язнення принагідно до філантропічних трендів епохи, дозволило покращити умови перебування у в'язницях в першій чверті XIX ст.

Розкрито специфіку практик ув'язнення на теренах Херсонської губернії в арештантських ротах, базовану на військовій дисципліні та муштрі, в тому числі доведено, що ці роти були найбільш дешевим способом використання підневільної праці, навіть у порівнянні із тюрмами та острогами, а тому їх кількість збільшувалась. Дисертантом було

встановлено, що певна невідповідність засад їх функціонування чинному законодавству не бралася в розрахунок впродовж першої чверті XIX ст., але за правління російського імператора Миколи I, одержимого т.зв. «військовими поселеннями» на Півдні, російська держава регламентувала та розширила карне значення цього виду покарання, надаючи право відправляти в арештантські роти поміщикам, органам міського та сільського управління.

Відтак, зміст другого розділу дисертації Короткого О.В., на наш погляд, цілковито розкриває проблему державного регулювання системи покарання злочинів, порушень та непослуху представників тогочасного соціуму, яка конкретизувалася розвитком мережі місць ув'язнення та арештантських рот на теренах Херсонської губернії в першій половині XIX ст.

Третій розділ (с. 102-149) рецензованої дисертації, в якому вивчається інфраструктура ув'язнення в Херсонській губернії в першій половині XIX ст., поділено на три складові: 1) Формування мережі острогів та тюремних замків в Херсонській губернії; 2) Арештантські роти Інженерного та Морського відомств; 3) Арештантські роти цивільного відомства мм. Херсону та Одеси.

Поклавши в основу дослідження даного компоненту проблеми структурно-функціональний метод, дослідник зміг досягти певної комплексності в її вирішенні. Наприклад, він приділив увагу вивченню архітектурних особливостей (в тому числі їх трансформації) будівель, призначених для відбуття ув'язнення. Ним було встановлено, що впродовж першої третини XIX ст., в три етапи, тюремні будівлі змінилися від примітивних землянок до «острогів» і «замків».

Не залишилася поза увагою й практична сторона функціонування в Херсонській губернії досліджуваного періоду арештантських рот. На додаток до вже сформульованих в другому розділі положень, Коротким

О.В. було показано, що вони створювались та функціонували заради потреб різних – військових і цивільних – відомств, а тому мали й певну особливість у своїй архітектурі та організації підневільної роботи арештантів у них.

В цілому зміст третього розділу дисертації п. Короткого носить сповна прикладний характер. Додаткової наукової цінності йому додає використання великої кількості документальних і зображальних джерел, на базі яких і було створено історичну реконструкцію складової досліджуваної проблеми. З огляду на їх неабияку інформативну цінність, частину матеріалу було винесено в *Додатки* до дисертації.

Четвертий розділ (с. 150-211), що має назву «Функціонування місць ув'язнення», на нашу думку, зосередив в собі найбільш цікавий фактологічний матеріал. Йдеться, насамперед, про зміст трьох із чотирьох підрозділів – 4.2-4. «Історико-демографічна характеристика ув'язнених», «Тюремний режим та умови утримання в тюремних замках» та «Повсякденне життя в'язнів арештантських рот».

Особливу увагу здобувачем було приділено розглядові ситуації в найбільших містах губернії – Одесі та Херсоні, які мали найбільшу кількість в'язнів у регіоні та навіть всій імперії (Одеса, яка була третім за кількістю населення містом імперії). Було показано, що саме ці портові міста, з їх можливостями гарного (часто кримінального) заробітку стали центрами тяжіння для багатотисячної армії люмпенів, безконтрольному переміщенню яких влада намагалася завадити за допомогою розбудови мережі системи тюрм, арештантських рот тощо.

Цінним в науковому сенсі є те, що Короткий О.В. не обмежився поглядом на проблему мовою офіційних документації та статистики, а спробував показати складні життєві колізії основного й масового контрагенту процесу – т.зв. «сидільців» (від слова «сидіти» [в місцях позбавлення волі – В.М.]).

Згідно розробленої ним самим класифікаційної схеми, здобувач розібрався із умовами режиму та умов перебування у місцях ув'язнення та дійшов висновку, що вони мали значні відмінності, в залежності від величини міста, в якому розташовувались, сум фінансування, ступенем втягнення в піклування тюрмами благодійних структур та окремих філантропів.

У розділі знайшлося місце й для розгляду гендерного аспекту перебування в закладах пенітенціарної системи. Так, було встановлено, що ув'язненим жінкам адміністрація закладів намагалася надавати ті види робіт, які узгоджувалися із баченням соціальної ролі жіноцтва тогочасним суспільством.

На контрастах і співставленнях автор розглянув умови життя та режим утримання у в'язницях (також острогах, замках) та арештантських ротах (цивільних і військових відомств). Було зроблено висновок про те, що необхідність дотримання воєнного регламенту ставала додатковим, дуже дошкульним, тягарем для ув'язненого контингенту.

Останній із параграфів четвертого розділу дисертаційного дослідження сконцентрував найбільшу кількість інформації, яка дозволяє нам дізнатись про специфіку буття пересічної людини, чиє бачення власного життєвого шляху вступило в конфлікт із намаганнями абсолютистської держави тримати своїх підданців під невинним патерналістським контролем та жорстко карати їх за порушення заведеного порядку. Зважаючи на достатньо велику знеособленість обліково-статистичної документації першої половини XIX ст., авторові довелося здійснити фронтальну евристику багатьох архівних фондів, задля віднайдення достатньої кількості т.зв. «его-документів», здебільшого у складі комплексів судово-слідчої документації. Завдяки цьому було створено розгорнуту та правдиву картину повсякденного життя «маленької людини» з категорії ув'язнених, на теренах півдня України в досліджуваний період часу.

У *Висновках* (с. 212-225) Короткий О.В. зробив узагальнення проведеного комплексного дослідження. Вони повною мірою репрезентують положення основної частини. *Додатки*, розміщені наприкінці дисертаційного дослідження (с. 257-272), стали справжньою прикрасою тексту та дають масу цінної наукової інформації.

Дослідження розвитку мережі місць ув'язнення в найбільш урбанізованих із південноукраїнських губерній – Херсонській, було здійснено на двох рівнях – макро та мікро-історії. Перше фокусування (макро) дозволило Короткому О.В. стверджувати, що рушійною силою розвитку місць ув'язнення (включно із їх постійним реформуванням) був ріст злочинності впродовж першої половини XIX ст. Впроваджувані імперським урядом системи локалізації населення, які на думку автора були «необхідною умовою функціонування кріпосництва», тягли за собою більшу кількість ув'язнень безпаспортних, біглих, волоцюг й ін. При цьому вплив західноєвропейських політико-правових ідей носив доволі косметичний характер. Розгляд проблеми під другим кутом зору (мікро-рівень) став причиною того, що вагоме місце у тексті рецензованого дисертаційного дослідження було відведено його автором аналізу регіональних особливостей пенітенціарних закладів м. Одеси, Миколаєва та Херсона.

Практичне значення одержаних результатів рецензованої роботи полягає у тому, що вони можуть бути використані під час розробки курсів лекцій, спецкурсів з історії пенітенціарної системи України, історичного краєзнавства, а також під час підготовки до реформування практики відбування ув'язнення, як спокуту злочину, в нашій країні. Останній фактор, в умовах тривалої російської агресії набуває особливого звучання, з огляду на патріотичне піднесення всіх верств суспільства, в тому числі засуджених громадян, яким держава пропонує альтернативні форми відбуття/ануляції покарання.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою розробкою автора. Усі положення та висновки дослідження розроблено безпосередньо дисертантом. Сформульовані в дисертації наукові результати, висновки, рекомендації та пропозиції належать особисто автору та є його науковим доробком. Дисертацію написано із застосуванням наукового стилю, грамотною мовою. Публікації за темою дисертаційної роботи були підготовлені автором самостійно. Зокрема, сформульовані ідеї та отримані автором результати дослідження мають представницьке представлення в наукових статтях і доповідях на наукових конференціях, а саме: 7 публікацій у фахових виданнях України; 1 публікація у періодичному науковому виданні інших держав; 4 публікацій апробаційного характеру. Тобто, дисертація Короткого О.В. «Місця ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. (1802 – 1855 рр.)» є завершеною та сповна представленою науковій громадськості та суспільству науковою працею.

Схвально оцінюючи дисертаційне дослідження Короткого О.В. в той же час, пропонуємо звернути увагу на деякі *поради та зауваження*:

1) Теоретико-методологічною базою дослідження стали праці вчених, які досліджували практики ув'язнення часів Російської імперії, в тому числі на півдні України, як історичне явище. В той же час, з огляду на міждисциплінарний характер дисертації, варто було більш широко використовувати роботи фахівців із юридичних, політологічних і соціальних наук (наприклад, професорки ЗНУ Т. Коломоєць та ін.). З числа зарубіжних вчених згадаємо праці З. Баумана, Р. Мертон, М. Спенсера та ін.

2) У контексті попередньої пропозиції, ми хотіли б вказати на окремих і цілком виразний кейс: як це виходить із тексту, автор широко використав роботи французького філософа, теоретика культури та історика М. Фуко, гадаємо, що введений ним до вжитку концепт «політичного

захоплення тіла» варто було більш глибоко вивчити принагідно до розвитку соціальних структур в реаліях півдня України першої половини XIX ст.

3) В основу дослідження були покладені методологічні принципи системного та структурно-функціонального підходів, що дозволили розкрити пенітенціарні практики Російської імперії як систему рішень і дій соціального контролю. У праці присутні елементи компаративного аналізу. Разом із тим, більш широке дослідження аналогій практик ув'язнення, що мали місце в європейських імперіях та їх колоніях наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., дозволило б краще встановити подібності чи відмінності у діях поліційних органів, адміністрації місць ув'язнення, арештантських казарм і т.п.), спрямованих на реалізацію політики тогочасних держав у плані каральних дій та соціальної корекції.

4) Більш глибокого дослідження заслуговують сюжети, пов'язані із вивченням повсякденного життя ув'язнених. Назвемо бодай кілька із можливих: формування «тюремного» пісенного фольклору в їх середовищі та його подальший вплив на міські субкультури міст Південної України, особливо м. Одеси; вибудовування ієрархічних структур серед в'язнів; сексуальне насильство в місцях позбавлення волі й т.п.

Вказані зауваження до дисертаційної роботи не мають принципового характеру, не впливають на міру обґрунтованості дисертаційних висновків і не знижують високий рівень дослідження Короткого О.В.

Узагальнюючи результати ознайомлення, можна засвідчити, що дисертація Короткого Олексія Вікторовича «Місця ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. (1802 – 1855 рр.)» є самостійним, оригінальним, завершеним дослідженням відповідає вимогам до захисту дисертаційних робіт згідно наказу МОН України №40 та вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, із змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 341 від 21

березня 2022 р. Також вона цілком відповідає вимогам до дисертацій, що подаються на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань - 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – історія та археологія. Автор дослідження, Короткий Олексій Вікторович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі історії.

Рецензент:

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри джерелознавчих
студій та суспільних комунікацій
Запорізького національного університету



В.І. Мільчев

Підпис засвідчую:

Проректор
з науково-педагогічної роботи



Ю.О. Казанов